

Nástin teoretické typologie antisystémových aktérů*

JIŘÍ NAVRÁTIL**

Abstract: Outline of a theoretical typology of antisystemic actors

The category of antisystemic actors is employed relatively often in political science. The aim of this article is two-fold. First, it criticizes the contemporary usage of "antisystemicity" as too self-contained an analytical concept. In order to demonstrate this, two key theoretical traditions of the term – G. Sartori's classification of party systems and world-systemic ("Wallersteinian") research of international political economy and its challengers – are described, analyzed and mutually compared. Their understanding of antisystemic protest is depicted in order to show some shortcomings and inadequacies of their usage of this category. Second, the article strives to theoretically and formally unfold, integrate and further develop the concept of antisystemic contention in order to clarify the modes of its usages for socio-political reality. This inquiry consists of analyses of three key factors of antisystemic collective action – i.e. its object, subject and relations in-between. The analysis of object is basically grounded in Luhmann's neofunctionalist theory of modernization. Based on a systems theory analysis of society, the article proceeds to grasp the subject-actor as a general and case insensitive category, thus connecting existing concepts of antisystemic political subjects. Further analyzed dimensions of antisystemic protest are its goals and forms of action, but also its penetration by politics and economy. In conclusion, a general three-dimensional typology of antisystemic collective action is drawn from preceding analyses and offered as a methodological tool for empirical research of political contention.

Keywords: contentious politics, collective action, systems theory, methodology

1. Cíl, východiska a struktura textu

Kategorie antisystémovosti v kontextu výzkumu politických konfliktů je poměrně často využívaným politologickým nástrojem, a zejména v současném postkomunistickém prostoru je

* Tato stať byla zpracována v rámci výzkumného záměru Politické strany a reprezentace zájmů v soudobých evropských demokraciích (MSM 0021622407). Děkuji kolegům z mobilizačního semináře na FSS MU i účastníkům panelu „Contentious Politics and Social Movements II“ na 2nd ECPR Graduate Conference v Barceloně (25.–27. 8. 2008) za cenné rady a připomínky pro přepracování původní verze tohoto textu. Za podnětné připomínky jsem rovněž vděčný jeho dvěma anonymním recenzentům.

** Autor je pracovníkem Institutu pro srovnávací politologický výzkum FSS MU, Joštova 10, 60200 Brno. E-mail: jirinav@fss.muni.cz.

její recepce značná.¹ Hlavním východiskem tohoto textu je kritika empirické uzavřenosti a absence hlubší teoretické reflexe tohoto konceptu: dominantní přístupy jsou z hlediska oboru napojeny výhradně buď na empirický výzkum politických stran a stranických systémů, nebo naopak na makro-strukturální analýzu historických mobilizací; etablovanou subdisciplínou je rovněž výzkum politického radikalismu a extremismu. Obecnější teoretické souvislosti kategorie antisystémovosti nicméně dosud zůstávají spíše opomíjeny. Cílem předkládaného textu je proto základní systematizace, která by skrze zmapování základních principů pole antisystémového jednání a jeho aktérů tuto problematiku propojila na obecnější teoretické úrovni, a tak připravila kategorii antisystémovosti pro následný interdisciplinární empirický výzkum. V tomto smyslu text usiluje o tvorbu obecné teoretické typologie antisystémových aktérů.

Text nejdříve představí dvě klíčové² tradice výzkumu protestních aktérů. Jedna z nich se věnuje problematice antisystémovosti politických stran a vychází z pojetí G. Sartoriho, druhá se soustředí na antisystémová sociální hnutí v pojetí hlavních představitelů *world-system theory* (zejména I. Wallersteina). Po kritice, srovnání a stručném teoreticko-metodologickém úvodu budou následovat dva kroky: první z nich nastíní základní teoretické souvislosti obecné analýzy antisystémového jednání a za pomoci systémové teorie zmapuje základní prvky potřebné pro tvorbu cílové typologie jeho nositelů (tj. *objekt* antisystémového jednání a *vzájemné vztahy* subjektu a objektu tohoto typu jednání). Následovat bude druhá, empirická rovina analýzy, která se uvedené prvky a vztahy mezi nimi pokusí převést na konkrétnější sadu proměnných, s pomocí kterých bude v závěru přistoupeno ke tvorbě typologie antisystémových aktérů.

Nyní je vhodné zmínit vědomá sebeomezení tohoto textu, která jsou z velké části určena již jeho tématem, teoretickými východisky i úrovní analýzy. Jeho ambicí není hledání odpovědí na otázky, které jsou s antisystémovým jednáním často spojovány – tj. na otázky geneze, dynamiky a konkrétních mechanismů tohoto typu jednání, nebo na detailní specifikaci empirické povahy, struktury, prostředků či strategií jeho nositelů. Tento text chce spíše objasnit předpoklady potřebné pro kladení těchto otázek.

2. Hlavní koncepte antisystémovosti

Koncept antisystémových aktérů je využíván paralelně v několika sociálně-vědních subdisciplínách, nicméně jeho různá pojetí nejsou vzájemně příliš kompatibilní, srovnatelná a tedy ani využitelná pro obecnou analýzu různých politických subjektů a kontextů. V současné sociální vědě existují dva dominantní přístupy, které s kategorií antisystémovosti explicitně a relativně konzistentně pracují. První z nich využívá koncept antisystémové politické strany a je zakotven v analýze stranických systémů. Druhý z nich pracuje s konceptem antisystémových hnutí, a vychází z historizující makro-sociální perspektivy zkoumající vznik a dynamiku sociálních hnutí v teoretickém rámci mezinárodní politické ekonomie.

2.1 Antisystémové strany

První ze dvou hlavních koncepcí antisystémovosti vnesl do diskursu politické vědy G. Sartori při klasifikaci stranicko-politických soustav. Sartoriho východiskem, které pochopitelně

následně omezilo šířku využití konceptu, byla empiricky založená dvojrozměrná analýza stranických systémů, která kombinovala dvě proměnné: první z nich byl stupeň ideologické polarizace dané stranické soustavy či politického systému, druhou pak počet relevantních stranických aktérů. Ideologická polarizace přitom označuje ideovou vzdálenost mezi jednotlivými aktéry, zatímco pojem „relevantního aktéra“ se vztahuje k politickým stranám, které disponují koaličním (vládním) nebo tzv. vyděračským potenciálem, tj. k těm, „které ovlivňují proces formování vlády nebo vykonávají podstatný vliv na politiku v řadách parlamentní opozice“ (Klíma 1998: 167; srov. Sartori 2005: 136 a n.). Jinými slovy, jde zde primárně o *strany zastoupené v dolní komoře parlamentu*. Modelem, který se podle Sartoriho vyznačuje přítomností antisystémových politických stran, je pak tzv. polarizovaný pluralismus.

Tento typ uspořádání sice primárně označuje typ *stranického* systému, nicméně šíře jeho záběru spíše indikuje charakteristiku *režimu* či *politické obce* v jejím celku³ (Fiala a Strmiska 1998: 149). Na tomto politickém poli (máme-li použít neutrální termín) pak existuje 5–6 relevantních politických stran, a jeho fragmentace je do značné míry dána právě značnou ideologickou vzdáleností mezi nimi a vůbec celkovou polarizací (politickou radikalizací, soutěživostí a ideologickou růzností) politického mínění ve společnosti, odstředivým fungováním mechanismů stranické soustavy ve prospěch vládně „poloodpovědných nebo nezodpovědných“, radikálních subjektů. Dalšími klíčovými vlastnostmi tohoto typu politického prostoru jsou dvoustranná opozice či obsazení politického středu (ve smyslu relativní pozice vůči ostatním stranám, ne nutně ideologicky) v systému (Sartori 2005: 138–146).

Sartoriho pojetí antisystémové opozice vůči politickému režimu vychází empiricky (podobně jako teorie antisystémových hnutí – viz níže) ze dvou hlavních historických typů politických radikalismů – radikálního nacionalismu (tj. fašismu) a radikálního socialismu (tj. komunismu) (Sartori 2005: 136). Teoreticko-metodologicky je pak jeho analýza omezena na jedinou třídu aktérů – politické strany (ať už parlamentní či mimoparlamentní). Sartori upozorňuje, že antisystémovost politických stran může nabývat různých podob (od trvalého ideologického odmítání až po krátkodobější formy protestu) a významně se mezi sebou lišit, nicméně rezignuje na další diferenciaci forem či struktur antisystémovosti. Antisystémovost je pro něj pouhým prostředkem pro analýzu stranické soutěže, a absenci její podrobnější analýzy dále zdůvodňuje – poněkud překvapivě⁴ – velkým sociálním rozptylem elektorátu politických subjektů a její proměnlivostí v čase. V tomto smyslu podle něj mají všechny projevy antisystémovosti společné *delegitimizační úsilí* či *vliv ve vztahu k režimu*. Protirežimní nebo vůči režimu konformní postoje politických subjektů se tak od sebe odlišují výhradně pomocí obecného kritéria *vztahu k politickému režimu* (Sartori 2005: 137).

I přes výše uvedené však koncept antisystémových aktérů Sartori vnitřně diferencuje, když zmiňuje kritéria ideologie a repertoáru aktérů. Na základě aplikace prvního z nich je identifikováno „pevné jádro“ koncepce antisystémovosti, a rozlišena tak *ideologická* a *protestní* opozice. Tímto jsou jako striktně protirežimní vyčleněny pouze ty strany, které spíše než co jiného sdílí vysokou úroveň negativního ideologického postoje k režimu, neboli jsou nositeli (vůči režimu) *cizí ideologie* a požadují proměnu samotných *principů* vládnutí či hodnot politického systému (Sartori 2005: 138). Kritérium repertoáru je sice zmíněno, ale pouze proto, aby bylo vzápětí odmítnuto: Sartori trvá na potenciální nekompatibilitě mezi takticko-revolučním a antisystémovým potenciálem aktéra (Sartori 2005: 138), a odmítá proto rozlišovat formy praktického vztahu (tj. taktiky, strategie) aktéra vůči režimu.

Konzistence této pozice je nicméně narušena v pozdější Sartoriho klasifikaci antisystémových stran, která kombinuje kritéria ideologie, repertoáru a pozice v politickém systému. Antisystémové strany jsou v ní rozděleny na *extremistické*, *extrémní* a *izolované* (Sartori 2001: 79–80). „Veskrze antisystémovými“ jsou extremistické strany, neboť „obhajují (alespoň v rétorice) *revoluční*⁵ dobytí moci, odmítají ... politický systém a chovají se aktivisticky“ (kritérium ideologie a repertoáru). Extrémní strany jsou definovány jako „nacházející se na jednom z ... krajních konců“ politického systému se širokým ideologickým spektrem (kritérium pozice v systému, resp. ideologie). Konečně izolované jsou strany „ostrakizované“ z hodnotových důvodů veřejným míněním (kritérium ideologie) (Sartori 2001: 79–80).

Nekonzistentní užívání klasifikačních kritérií antisystémovosti a zúžení třídy aktérů, na které lze tento koncept v Sartoriho pojetí aplikovat, tedy představují hlavní limity v jeho obecnějším využití.

2.2 Antisystémová hnutí

Klasické pojetí antisystémových aktérů v oblasti výzkumu sociálních hnutí a kolektivní mobilizace podávají představitelé tzv. teorie světového systému (*world-system theory*).⁶ Jejich pojetí antisystémovosti je vztaheno k tzv. „světovému“ (*world-system*). Tento pojem je označením časoprostorového celku, který funguje podle jednotné sady pravidel, v rámci kterých a skrze která spolu osoby a skupiny navzájem bojují kvůli svým zájmům a v souladu se svými hodnotami (Arrighi 1996, Wallerstein 1996: 87). Moderní (současně existující) světový systém je pak podle Wallersteina koextenzivní se světovou kapitalistickou ekonomikou, je integrován a reprodukován skrze mezinárodní dělbu práce a naopak diferencován skrze jednotlivé kulturní systémy (Wallerstein 1997: 159, 1984: 97). Jeho řídicím principem je akumulace kapitálu, což tento typ mezinárodního a *sociálního* uspořádání zásadně odlišuje od předcházejících typů sociálních systémů. Toto uspořádání světa začalo podle Wallersteina postupně vznikat v Evropě patnáctého a šestnáctého století. Jeho jádrem se přitom stal vznikající systém mezinárodního práva a vzestup národně-budovatelských ideologií, který korespondoval s rozvojem mezinárodní ekonomiky a byl postupně rozšířen do (všech) dalších oblastí světa (Arrighi, Hopkins a Wallerstein 1989: 22).

Právě v širších souvislostech s vývojem a fungováním tohoto historicky nového sociálního a politického režimu (mj. také díky vnitřní diferenciaci světového systému na ekonomicky a mocensky nerovná centra a periferie) a v interakcích s ním pak dochází ke vzniku, aktivizaci nebo zániku klíčových sociálních skupin a institucí, a tedy i sociálních hnutí včetně těch antisystémových či revolučních. Antisystémová hnutí jsou v této teoretické perspektivě identifikována poměrně vágně jakožto aktéři usilující „o zásadní proměnu sociálních vztahů“ (Wallerstein 2005: 231). Podle tohoto výkladu protirežimních aktérů probíhaly četné revolty proti systému stávajících mocenských a ekonomických institucí již od jejich ustavení, nicméně až do 19. století podle nich nelze hovořit o stabilních, organizačně či ideologicky konzistentních aktérech: tato vystoupení proti systému tak označují za „roztroušené, izolované, dočasné a v nejlepším případě pouze částečně účinné“ (Arrighi, Hopkins a Wallerstein 1989: 30). Vznik prvních skutečně antisystémových aktérů je v této perspektivě vztahen teprve k polovině 19. století, konkrétně k symbolickému roku 1848. Právě v tomto období podle autorů dochází ke klíčové proměně politické krajiny mezinárodního kapitalistického systému, kdy

se dosavadní roztržštěné skupiny a minoritní aktéři bojující proti stávajícímu systému začínají integrovat a institucionalizovat. Namísto spíše diskontinuálních a kampaňovitých subjektů se tak objevují aktéři, kteří jsou stále lépe integrováni z hlediska své organizace, vnitřního fungování a především programově-politických cílů a strategií.

Typy aktérů-hnutí, která z tohoto procesu institucionalizace politického (antisystémového) protestu vyšla, definují autoři jako sociální a národnostní (nacionalistická). Koncept sociálního hnutí je tedy v pojetí teoretiků *world-system theory* používán v užším slova smyslu, než je obvyklé: zde označuje ta hnutí, která za hlavní problém (a současně za důvod svojí existence) považují „útlak zaměstnavatelů ve vztahu k námezdním pracujícím“, tj. dělnická nebo socialistická hnutí. Naopak za druhý hlavní typ antisystémových hnutí považují hnutí nacionalistická, tj. taková, která vidí potřebu širší sociální změny kvůli stávajícímu útlaku jedné etnicko-národní sociální skupiny vůči jiné. Je zřejmé, že se tato hnutí lišila nejen svojí definicí problému (reality), ale konsekventně také ideovou výbavou a často i sociální základnou svých členů a příznivců (Arrighi, Hopkins a Wallerstein 1989: 30–31).

Antisystémoví aktéři jsou tedy v této teoretické tradici implicitně diferencováni především na základě historicko-ideologických měřítek. Jasná univerzální kritéria pro definici nebo vnitřní klasifikaci tohoto typu aktérů nicméně absentují a jsou spíše nahrazena srovnáváním a analýzou jejich zobecněných historických figur. Zdůrazňovány jsou podobnosti zejména ve formálních ohledech: vytvoření pevných a stálých organizačních struktur, systematická práce na strategiích, a s tím úzce související identifikace a využívání mocenských struktur národního státu pro dosažení svých cílů. Přestože je rovněž konstatována postupná proměna uvedených revolučních aktérů v součást systému a nahrazení jejich revolučních cílů reformními, díky výše zmíněným metodologickým nejasnostem není v kontextu konceptu antisystémovosti popsán proces této transformace nebo její podmínky. Stejně tak není v tomto kontextu systematicky uchopen proces „světové revoluce“ v 60. letech minulého století a nástup nového typu *uchazečů o status* antisystémového hnutí, který se podle autorů profiloval především jako odpůrce stávajících hegemonů ve světovém systému, a který měla v praxi představovat nejprve tzv. nová sociální hnutí v liberálních demokraciích a o něco později rovněž antiglobalizační hnutí (Wallerstein 2005: 234).

2.3 Srovnání

Jak je z výše uvedených exkursů zřejmé, oba přístupy vycházejí z odlišných myšlenkových tradic a teoretických perspektiv, a mj. i díky tomu se značně rozcházejí také v samotných pojetích antisystémovosti. I přesto lze u nich identifikovat společné rysy, které podobným způsobem komplikují aplikaci těchto pojetí (ať už ve smyslu definice nebo klasifikace) na širší třídu aktérů a kontextů.

Ani jeden z přístupů nemá ambici systematicky rozvíjet obecnou teorii antisystémového protestu, a oba tento koncept využívají spíše jako pomocnou kategorii ve svých hlavních výzkumných tématech. Primární nekompatibilita obou přístupů je dána zejména pojetím rámce či prostředí, ve kterém jsou nositelé radikálních požadavků analyzováni. Roli *systému*, vůči kterému se aktéři vymezují a který je v obou perspektivách vlastně definuje, hraje na jedné straně politicko-institucionálně vymezená stranická soustava, resp. *polity* liberálního typu, na straně druhé strukturalisticky pojaté prostředí mezinárodní kapitalistické ekonomiky. Také proto zde

neexistují předpoklady (ani snaha) pro propojení konceptu politické antisystémovosti s jiným prostředím, než jakým je politický rámec liberálních demokracií, resp. globální ekonomický systém. Další formální podobnosti, která rovněž souvisí s pojetím prostředí, ve kterém se antisystémový protest objevuje, je přítomnost zřetelných normativních prvků v obou koncepcích. Oba autoři přitom pojmají antisystémové aktéry normativně jakožto subjekty vztahující se k určité verzi osvícenského projektu. Zatímco v Sartoriho liberálně-konzervativním pojetí jde spíše o devianty ohrožující (žádoucí) stabilitu demokratického systému, podle radikální Wallersteinovy perspektivy jde naopak o příslib alternativní budoucnosti bez cyklických krizí a nerovnováhy vyplývajících z fungování mezinárodního kapitalismu.

Jisté podobnosti u obou koncepcí existují také z hlediska pojetí samotných protestních subjektů; zde jde o podobnosti formální i obsahové. Z hlediska obsahu jde o de facto totožný výběr modelů antisystémových aktérů: jak Sartori, tak Wallerstein pracují s tradičními nacionalistickými, resp. socialistickými subjekty, byť představitelé *world-system theory* výběr rozšiřují o novější radikální subjekty (což mj. opět souvisí s širším pojetím prostoru pro identifikaci nositelů antisystémovosti). Podobné či totožné rysy lze u obou koncepcí nalézt také z hlediska formy, jakou je problematika aktérů předkládána. Radikální subjekty jsou v nich uchopeny spíše nesystematicky: jejich činnost není posouzena v obecnějších souvislostech, analýza jejich antisystémovosti není teoreticky zajištěna, a nejsou ani stanovena jednotná empirická kritéria pro jejich identifikaci. Ani jeden z přístupů např. dále neusiluje o detailnější analýzu charakteru antisystémových subjektů nebo dokonce teoretickou analýzu celé této oblasti kolektivního protestu a její vnitřní struktury.

Naopak hlavní rozdíly mezi oběma pojetími lze z hlediska cílů tohoto textu sledovat inspirativními: představitelé *world-system theory* jsou v pojetí aktérů sice značně nekonkrétní, na druhé straně ovšem jejich pojetí systému otevírá větší možnosti pro zahrnutí odlišných typů subjektů a procesů, a nabízí také vícerozměrné pojetí antisystémovosti (kromě dominantního ekonomického nabízí do jisté míry i politický rozměr). Sartori naopak značně zužuje možné pole působnosti (potenciálních) nositelů protisystémovosti, když je uzavírá do politicko-institucionálního rámce parlamentních demokracií, nicméně se zase posouvá o něco dále v konkretizaci povahy antisystémovosti, když ji explicitně spojuje s problémem *legitimity* politického režimu a zavádí určité rozlišení mezi ideologickou a praktickou dimenzí antisystémovosti (byť toto rozlišení v praxi odmítá aplikovat).

3. Teoreticko-metodologické předpoklady a úrovně analýzy

Jak bylo zmíněno v úvodu, cílem této práce je tvorba *teoretické typologie* antisystémových aktérů, které bude předcházet obecná analýza antisystémovosti. Teoretickou typologii lze popsat jako „vícerozměrnou konceptuální klasifikaci založenou na předcházející teorii“, ve které „možné kombinace různých hodnot konceptů [této] teorie vytváří propojený prostor jejich vlastností“ (Elman 2004: 4). Tím se teoretická typologie liší na jedné straně od typologické teorie⁷ a na straně druhé od induktivní typologie.⁸ Jde tedy o určitou heuristickou analýzu, ve které jde o odvození kategorií z teoretického konceptu, přičemž jednotlivé kategorie nemusí vždy mít jednoznačné empirické krytí (Bailey 2002: 3182). V logice třístupňového modelu měření v sociálních vědách (Bailey 1984 a 1986), který se skládá z obecné (konceptuální) úrovně,

dále úrovně empirické (pozorovatelné) a z úrovně indikátorů (tj. měřitelné, operacionalizované), se pak tento text pokusí o analýzu antisystémovosti na prvních dvou z těchto úrovní.

První, tj. konceptuální úroveň analýzy nositelů antisystémového jednání, vychází z následujících předpokladů: zaprvé, systematizace určité množiny subjektů, jejichž jednotícím rysem je povaha jejich vztahu s určitým obecným řádem či systémem, se neobejde bez analýzy těchto *vztahů*, jejich nositelů a/nebo adresátů. Zadruhé, aby bylo možné tyto vztahy analyzovat dostatečně komplexně a obecně, je potřebné opustit či oslabit dominanci perspektivy aktéra-subjektu a uchopit oblast antisystémovosti spíše obecně jako určité pole či oblast *oboustranné komunikace*. Zatřetí, v kontextu analýzy antisystémovosti je nutné explicitně objasnit kategorii příslušného *systému* či *systémů*, tj. zahrnout do analýzy širší kontext pozdně moderních společností při současném udržení důrazu na analýzu sociálního konfliktu. Uvedené předpoklady uspokojivě naplňuje perspektiva systémové teorie, představená zejména v podání N. Luhmanna a dalších autorů (Blühdorn 2000, 2006 a 2007). Jedním z dalších důvodů pro výběr tohoto přístupu je rovněž otázka *normativity*, která kategorii antisystémovosti často doprovází. Luhmannův přístup, který opouští kategorie emancipace nebo odcizení, lze totiž vnímat jako pokus o překročení modernisticko-humanistické perspektivy přetrvávající v současných analýzách kolektivního jednání.⁹

V návaznosti na to pak bude představena střední, tj. empirická úroveň, na kterou budou tyto obecné rozměry antisystémovosti – nyní již v podobě odvozené typologie – přeloženy do empirického jazyka a připraveny pro proces operacionalizace a výběr příslušných indikátorů.

4. Konceptuální úroveň: systém, konflikt, integrace

Na úvod konceptuální analýzy je vhodné v termínech obecné systémové teorie vyjasnit pojmy opozice, protestu a antisystémového protestu, a vyvodit z toho důsledky pro další postup.

Všechny zmíněné pojmy lze považovat za synonyma, která se od sebe obecně liší zejména¹⁰ stupněm abstrakce. Je-li opozice¹¹ nominálním označením nekompatibility či *protikladu*, pak protest ve svém obecném pojetí naznačuje jistou dynamiku – aktivní nesouhlas či *odpor*, a antisystémovost je následně vyjádřením aktivit směřujících k *popření* toho, vůči čemu se relevantní aktéři vymezují, v jeho *celku* (viz tab. č. 1). Z výše uvedeného dále implicitně vyplývá, že zde jde o oblast *politického* jednání – a to s ohledem na rozsah cílů antisystémového protestu a tedy i na fakt, že dosažení těchto cílů automaticky de facto předpokládá určitou interakci s centrálními mocenskými autoritami (zejm. vládou) a závaznost/následky pro společnost v jejím celku (Offe 1985, Tilly a Tarrow 2007: 5–6 a 9).

Tabulka č. 1: Vztah opozice, protestu a antisystémového protestu

	opozice	protest	antisystémový protest
aktivita	ne	ano	ano
rozsah cílů	nelze určit	nízký/střední	vysoký
politický charakter	potenciální	potenciální	implicitní

Zdroj: Autor

Konceptualizace antisystémového protestu následně musí respektovat také předpoklady, které platí i pro jeho teoretické zdroje. O opozici lze z formálního hlediska hovořit výhradně v kontextu určitého rozlišení, tj. pouze v kontextu *vztahů* k tomu, vůči čemu se tato opozice staví. V praxi to znamená, že opozici nelze považovat za nezávislý, soběstačný (sociální, politický) fenomén (Luhmann 1990: 168). Koncept (politického) protestu má podobné konotace a formální důsledky: lze jej chápat především jako určitou formu *kommunikace* určenou těm druhým¹² (Luhmann 1993: 125). V perspektivě antisystémovosti pak právě *tito druzi* hrají klíčovou roli. Samotný pojem opozice *blíže* charakter svého protipólu či jeho pojetí neimplikuje – v případě standardní politické opozice pak bývá za tento referenční bod obvykle považována vláda. Rovněž obecný pojem protestu ještě blíže neurčuje (status, charakter, pozici) adresáta *sdělení* vyslaného aktérem. Naproti tomu koncept antisystémového protestu již přibližuje *objekt* své aktivity – ten jej totiž zpětně pomáhá definovat.

Antisystémoví aktéři jsou tedy (spolu-)definováni svým postavením vůči centrální kategorii *systému* či *systémů*, o jehož negaci v daném případě jde. Snaha o konzistentní teoretickou typologii antisystémových aktérů tedy předpokládá dva související kroky: (1.) obecné rozpracování dimenze cíle či objektu (systému) těchto aktérů, a (2.) nástin obecných vztahů, které mezi systémem a aktérem existují. Tyto dvě dimenze analýzy (antisystémového) protestu současně odpovídají napětí uvnitř Luhmannova teoretického rámce, ve kterém je tento sociální fenomén na jedné straně považován za určitý komunikační prostor, který s moderní společností není slučitelný, na straně druhé za určitý způsob sebereflexe této společnosti *zevnitř* ní samotné, tj. jakožto jedna z jejích *funkcí* (Blühdorn 2007: 11).

4.1 Objekt(-y) antisystémových aktérů

Základním předpokladem systémově-teoretické analýzy společnosti je pojetí lidského jednání jakožto smysluplně strukturovaného a organizovaného v rámci různých systémů, které vznikají propojením jednání více jedinců skrze symbolickou interakci – *kommunikaci* (Luhmann 1982: 70, 2006: 459). Základními prvky společnosti tak v této perspektivě nejsou jedinci ani sociální skupiny a jejich motivy, nýbrž komunikace, komunikační systémy a jejich funkční imperativy.

Existuje několik různých způsobů tvorby sociálních systémů, tj. propojení individuí pomocí různých funkčních mechanismů. Celkem rozlišuje Luhmann tři základní typy systémové struktury společnosti, díky kterým vznikají interakční systémy (tvořené přítomnými vztahy tváří in tvář), organizační systémy (ty dlouhodobě a s pomocí neosobních prostředků koordinují a stabilizují jednání individuí s ohledem na jejich dispoziční, motivace a zvláštní podmínky) a konečně celospolečenské (*societal*) systémy (Luhmann 2006: 13). Jednou z podmínek existence sociálního systému je pak jeho rozlišitelnost z hlediska aktérů (Luhmann 1982: 139). Poslední z uvedených typů systémů zbylé dva protíná a interaguje s nimi, přičemž vzájemná propojenost těchto systémů se pak v čase proměňuje v souvislosti s procesem diferenciaci společnosti. Tento proces je u Luhmanna totožný s obecným vývojem společnosti a historicky jej tvořily různé typy vývojových mechanismů, které byly vždy podmíněny dostupností určitých typů komunikačních médií. Posledním vývojovým typem těchto médií jsou zobecněná symbolická média komunikace, která jsou předpokladem mechanismu funkční diferenciaci a následně i vzniku moderní společnosti (Chernilo 2002: 437). Kromě proměny vzájemných

vztahů mezi uvedenými typy sociálních systémů se proces funkční diferenciacie projevuje také nárůstem jejich vnitřní complexity.

Pro účely tohoto textu je potřebné zaměřit se právě na úroveň celospolečenské strukturače společnosti, která je podstatná nejen z hlediska samotných cílů antisystémových aktérů, ale i z hlediska jejich praktického fungování. Celospolečenské systémy totiž využívají uvedená obecná komunikační média, a tím současně vymezují prostor pro propojování lidského jednání do interakčních a organizačních systémů. Klíčovým jevem je zde vydělování jednotlivých funkčních sfér společnosti, kterými jsou např. ekonomika, právo, politika, náboženství a další. Ty se postupně institucionalizují, upevňují svoji autonomii, a stávají se z nich vzájemně nesouměřitelné oblasti jednání – (*sub*-)systémy – představující a skrze své instituce *reprezentující* určitou formu a logiku sociální interakce. Právě tyto *reprezentace* se pak stávají cílem/objektem antisystémových aktérů. Jejich identifikace předpokládá výběr takových subsystémů, které (1.) svojí absencí a/nebo radikální transformací ohrožují stabilitu stávajícího sociálního řádu a procesu vývoje v jeho celku, a současně (2.) jsou v kontextu tohoto řádu dostatečně reprezentativní (sociálně viditelné a významné). V perspektivě systémové teorie tak lze hovořit o dvou subsystémech: politickém a ekonomickém. Jde totiž o tzv. funkčně nadřazené subsystémy, které v určitém stadiu vývoje moderní společnosti hrály určující modernizační roli (jinak řečeno, klíčovým pro to které období byl právě problém, který ten který systém řeší).

Společně s vzestupem politicky organizovaných (na rozdíl od kmenových) společností se určujícím médiem komunikace a koordinace sociálního jednání stala (politická) moc. Tato konfigurace se změnila během 17. a 18. století, kdy byl politický subsystém díky dostupnosti média nového typu (peněz) a následného vzestupu tržní společnosti ve svém „funkčním prvenství“ vystřídán ekonomickým (Luhmann 1982: 223 a 332–339). Tuto transformaci lze ilustrovat proměnou předmětu protestu v moderních společnostech, kdy byl odpor proti monopolnímu podílu na politické moci postupně nahrazován odporem proti stávajícím modelům (re-)distribuce ekonomických statků (Luhmann 1993: 133).

Tento posun nicméně neznamenal oslabení významu politického subsystému – naopak, ten (mj. díky instituci státu) zvýšil svoji účinnost, důležitost i sociální kontrolu. Jeho vliv na vývoj společnosti byl nicméně nadále určován spíše tím, nakolik byl schopen ovlivňovat subsystém ekonomický, resp. do té míry, do jaké byly jeho dopady ekonomické (Luhmann 1982: 338). Politický subsystém moderních společností je tak v tomto ohledu stále privilegovanou oblastí, ve které dochází ke tvorbě obecně (tj. pro celou společnost) závazných rozhodnutí. Tuto funkci (umožněnou mj. díky využívání moci jako svého komunikačního média) pak přebírá v přímé souvislosti s rostoucí komplexitou společnosti a jejím generováním problémů, které už není možné řešit s odkazem na platnost v jednom ze vzájemně odlišných kontextů – a je současně předpokladem pokračování tohoto procesu (Luhmann 1982: 145).

4.2 Vztah se „systémem“

Je-li viditelná či *manifestní* rovina antisystémových aktérů (tj. jimi deklarované cíle a využívané strategie) z hlediska systémové teorie poměrně jasně identifikovatelná (a lze ji rovněž induktivně potvrdit na základě studia historického vývoje protestního jednání), pak analýza jejich *latentních* vztahů se sociálními (sub-)systémy je náročnější. Ke slovu se zde dostává

radikální pojetí politického protestu, které nabízí Luhmannova teorie a některé její pozdější interpretace.

V důsledku procesu sociální diferenciaci (tj. oddělování interakčních, organizačních a sociálních systémů a jejich funkčních domén) přestává být možná *morální* (hodnotová, normativní) integrace a jednota společnosti (Luhmann 1982: 78). Proces rozpojování systémů jednání, organizace a společnosti a jejich funkčních domén na jedné straně zvyšuje pravděpodobnost a četnost celospolečenských konfliktů, na straně druhé rovněž vzrůstá schopnost společnosti tyto konflikty tolerovat, rutinizovat a normalizovat (Luhmann 1982: 84). V tomto kontextu představuje politický protest primárně určitou formu komunikace, která z hlediska sociálního systému plní funkci jeho stabilizace a která byla umožněna výše popsáním procesem funkční diferenciaci společnosti. Analýza politického protestu se tak odpoutává od perspektivy jeho konkrétních nositelů a forem; protest je zde pojímán jakožto určitý funkční systém moderní společnosti, jehož integrita a hranice jsou udržovány s pomocí vlastního komunikačního kódu (Blühdorn 2007: 8). Protestní komunikace pak ve své nejobecnější podobě směřuje především ke kritice procesu její funkční diferenciaci, a lze ji tak považovat za součást určitého „imunitního systému“: reaguje totiž na patologie nebo poruchy způsobené zejména nedostatečnou koordinací mezi autonomními a vzájemně stále méně kompatibilními funkčními systémy moderních společností (Luhmann 2006: 456, Blühdorn 2007: 8). Toto pojetí protestu se tak vymyká jeho rutinnímu chápání ve studiu sociálních hnutí, kde je tento fenomén – zejména ve svém antisystémovém pojetí – pojímán primárně jako subverzivní, stojící spíše vně (většinové, politické) společnosti a působící proti ní.

Protestní hnutí jsou tak namísto prizmatem analytického rámce sociálního *konfliktu* nahlížena spíše v kontextu sociální *integrace*. Protest je zde i přes svoji manifestovanou odtahitost a jinakost chápán jako jedna ze složek společnosti: je jedním ze subsystémů, které jsou z hlediska významu svých funkcí víceméně rovnocenné, neboť všechny přispívají k udržení stability a chodu sociálního systému v jeho celku. Funkce protestu tedy konkrétně spočívá v procesu sebe-tematizace sociálního celku, což mu poskytuje určitou míru reflexe a následně lepší adaptace na okolí nebo nové možnosti jednání uvnitř něj (Blühdorn 2007: 8). Celkem lze rozlišit několik typů integračních procesů (Turner 1991: 98–99): jedním z nich je vzájemné „usazování“ jednotlivých úrovní sociální struktury – např. organizačních systémů v sociálních, interakčních v organizačních atp. Obecnější úrovně struktury přitom poskytují těm méně obecným časové, materiální a sociální podmínky pro jejich činnost. Dále lze zmínit například nárůst moderních specializovaných institucí, jejichž hlavním funkčním imperativem je udržování sociální kontroly a stability – ať už jde o právní systém nebo represivní složky. Z hlediska zaměření tohoto textu se nicméně jako zajímavější jeví dva další modely (procesy) sociální integrace, které spolu úzce souvisí. První z nich je dán diferenciací sociálních identit (rolí) napříč jednotlivými úrovněmi sociálních systémů a funkčních oblastí, druhý zase existencí autonomních funkčních domén moderní společnosti a jejich komunikačních médií. Aktéři se tak mohou pohybovat mezi několika odlišnými sociálními kontexty a funkčními oblastmi, ve kterých je jejich jednání koordinováno pomocí sebe-referenčních, vzájemně nekompatibilních médií. Tato nekompatibilita médiím nicméně neznemožňuje ovlivňovat aktéry/jednání vně institucionalizovaných hranic jejich subsystémů, přičemž jsou posilovány takové volby (např. vzorců jednání), které jsou současně preferovány tím kterým subsystémem (Chernilo 2002: 438).

Jak již vyplývá z kapitoly o objektu antisystémových aktérů, hlavním médiem pro reflexi společnosti v jejím celku byla nejprve (politická) moc, která byla ve své dominanci postupně nahrazena (ne však vytlačena) novou, ekonomicko-instrumentální verzí sociálního jednání. Tyto dvě klíčové funkční domény moderní společnosti tedy opět vstupují do naší analýzy antisystémových aktérů, i když v tomto případě v kontextu jejich integrace – tj. jako jejich *latentní* (strukturální, aktéry systematicky nereflektovaná) dimenze.

5. Empirická úroveň: manifestní a latentní dimenze aktérů

Na základě výše uvedeného lze nyní před samotným rozбором antisystémových aktérů načrtnout vnější obraz antisystémového protestu jakožto určité *silové pole*, a identifikovat jeho základní topografii. Pole jako celek se skládá ze dvou základních pólů či *vrstev*, které jím prolínají – ekonomické a politické – a ze dvou základních dimenzí. První z těchto dimenzí je definována konfliktním vztahem antisystémových aktérů k „systému“: koncipuje totiž aktéry primárně jako vědomě směřující proti stávajícím reprezentacím dvou dominantních funkčních sfér moderní společnosti – politické a ekonomické – a využívající za tím účelem různé strategie pro dosažení těchto cílů. Druhá z dimenzí je naopak určena integračním vztahem obou sfér – „systému“ – k aktérům: objekt jejich aktivity formuje aktéry samotné, když dochází k jejich integraci do jedné či obou z těchto sfér skrze jejich penetraci příslušnými komunikačními médii. Mechanismy obou zmíněných vrstev i dimenzí přitom mohou působit nezávisle na sobě a nemusí vzájemně rušit svoje vlivy – vzájemně se nevylučují.

Pro nástinu obecných souvislostí (antisystémového) protestu v moderních společnostech je tedy možné přejít na druhou, nižší – tj. *empirickou* – úroveň výkladu, která je předpokladem pro vytvoření smysluplné, na sociální realitu aplikovatelné typologie antisystémových aktérů. Zde tedy budou výše uvedená teoretická kritéria pro analýzu antisystémového protestu – tj. napětí mezi jeho cíli/strategiemi a integračními tendencemi ze strany dvou klíčových funkčních sfér – aplikována na konkrétní třídu aktérů. Nejprve bude ale formulována minimální definice antisystémových aktérů a upřesněny jejich základní empirické parametry, což je podmínkou další tvorby a pozdější aplikace hledané typologie.

5.1 Aktéři

Kategorie aktérů je v klasických analýzách antisystémovosti dostatečně reprezentována. Jak je patrné již z exkursů k Sartoriho a Wallersteinovu pojetí antisystémovosti, tvoří tato kategorie ve formě konkrétních historických skupin aktérů hlavní pilíř tohoto konceptu. Z hlediska primárního charakteru subjektů antisystémového protestu lze hovořit o dvou možných třídách aktérů – jednotlivcích a organizacích (skupinách). Oba tyto typy v zásadě splňují definici aktéra jakožto subjektu, který lze (1.) považovat za hlavní příčinu určitých jevů nebo procesů, přičemž (2.) lze tyto vyvolané jevy nebo procesy popsat jako sociální (tj. smysluplné) jednání (Geser 2002). S ohledem na požadavky a strategie antisystémového protestu a jeho zaměření na zrušení či nahrazení institucionálních forem dvou hlavních funkčních rámců moderních společností – tj. specifických *nadindividuálních* jevů (resp. vztahů), které tyto subsystemy ztělesňují a symbolizují jejich fungování – lze antisystémové aktéry jednoznačně identifi-

kovat jakožto *kolektivní*. Důvodů je několik – činnost kolektivních aktérů (zejména pak formálních organizací) je na rozdíl od individuí téměř vždy posuzována jako více cílevědomá, kontrolovaná, záměrná, vědomá a v čase a prostoru trvalá, a jako taková má lepší předpoklady pro úspěšné vznášení nároků na obecnou platnost. Tento typ aktérů je dále reálně schopen více komplexního, koordinovaného, efektivního, trvalejšího a kognitivně lépe zajištěného jednání orientovaného na určitý cíl (či souběžné cíle); má schopnost lepšího soustředění na specifické cíle (funkce) a naopak také lépe zvládá rozložení pozornosti na několik souběžných problémů či okruhů činnosti (Tilly a Tarrow 2007: 4–7). Kolektivní entity jsou také lépe než jednotlivci schopné vzdorovat stávajícím normativním schématům nebo autoritám, a na rozdíl od nich jsou rovněž méně determinovány fyzickými nebo psychickými fakty (Geser 2002, Mudde 2003). Jestliže legitimita stávajícího systému sociálních vztahů zvyšuje konformitu individua ve vztahu k nim a demotivuje jej předvídatelnými sankcemi, pak uvedené vlastnosti výrazně napomáhají antisystémovým kolektivním aktérům v jejich úsilí o zásadní erozi existence, důvěry nebo legitimacy klíčových institucí některé z uvedených společenských sfér. Důvěra v instituce a jejich legitimita mají díky své externí platnosti největší vliv na potlačení protestních snah již v jejich zárodku: první náznaky takového typu jednání bývají často posuzovány jako nesmyslné nebo nemorální, a jako takové dopředu diskvalifikovány (Thomas, Walker a Zelditch 1986: 381; Berger a Luckmann 1999: 114–115). V tomto smyslu je snadnější pacifikace jednotlivců než označení celé skupiny (organizace) za deviantní.

Uzavřít lze tedy minimální empirickou definicí antisystémových aktérů, za které lze považovat *kolektivně organizované nestátní subjekty veřejně požadující a/nebo vědomě usilující o celkovou proměnu základních parametrů politického a/nebo ekonomického fungování společnosti – to vše minimálně v měřítku národního státu nebo na nadnárodní úrovni*.

5.2 Manifestní úroveň – cíle a strategie

Po stručné charakteristice antisystémových aktérů lze přistoupit k empirické analýze jejich manifestní dimenze, tj. analýze cílů (tj. idejí), a následně i strategií (tj. jednání) využívaných pro jejich dosažení.

Z hlediska cílů lze hovořit o zaměření na stávající *institucionální* strukturu (reprezentaci) politického a/nebo ekonomického subsystému. Na empirické úrovni jde zaprvé o transformaci režimu – *polity* – jakožto celkového mocensko-politického rámce. Zde lze dále rozlišovat prvky, které jsou pro zachování režimu konstitutivní (může se lišit mezi různými typy režimů a kontextů): většinou jde o dominantní politické instituce (zákonodárné, výkonné nebo soudní orgány, ozbrojené složky, atd.), klíčové aktéry (politické strany či např. státostrany, neformální a formální politické elity, atd.) nebo širší hodnotové rámování režimu (ústavní listina, obecný legislativní řád, atd.). Druhým typem cílů antisystémových aktérů pak může být snaha či úsilí o transformaci základní socioekonomické struktury společnosti (March a Mudde 2005: 25). V praxi jde o formy a normy organizace výrobních a vlastnických vztahů, vztahy mezi soukromým a veřejným sektorem, příjmovou distribuci, strukturu trhu práce, třídní strukturu společnosti a všechny instituce, které tyto oblasti reprodukují, regulují, garantují a reprezentují. Konkrétně může jít o masivní zestátnění, kolektivizaci nebo naopak privatizaci či deregulaci, a/nebo např. o zásadní změny daňové, obchodní nebo podnikatelské legislativy.

Oba tyto subsystemy jsou ve své institucionalizované podobě založeny především na existenci *důvěry*¹³ ve své fungování. Konkrétní propojení mezi důvěrou a reprezentací sociálních vztahů v institucích obou těchto sociálních sfér lze ilustrovat na profilových typech komunikačních médií, které oba využívají. Ať již se jedná o moc nebo peníze, funkčnost obou těchto médií je podmíněna existencí prostředí důvěry: politická autorita stejně jako vzorce směny a distribuce hmotných a symbolických statků musí být vnímány jako účelné, stabilní a legitimní. Právě eroze této důvěry se stává základním nástrojem – *strategií* – antisystémového protestu vůči těmto subsystemům.

Ve stávajících přístupech ke studiu kolektivní mobilizace je protestní jednání pojímáno jako „kolektivní využívání nekonvenčních metod politické participace za účelem přesvědčení nebo donucení autorit k podpoře cílů protestního subjektu“ (Taylor a Van Dyke 2004: 263). Analýzy strategií kolektivních aktérů se často opírají o dvě základní kritéria – (vnitřní) logiku či smysl, a (vnější) formy jednání. Kritérium *vnitřní logiky*, které je do značné míry rovněž napojeno na systémovou analýzu (Habermas 1981, Cohen a Arato 1995: 531–532), diferencuje mezi ideálním typem logiky *rezistence a revoluce*. V prvním případě nemá kolektivní aktér ambici (zdroje, příležitosti, motiv) orientovat se aktivně na transgresi současného stavu a spokojuje se s udržováním své (fyzické, symbolické) integrity. Druhým krajním typem logiky kolektivního protestu je naopak revoluce (či expanze). V tomto případě jde o aktivní fyzické (většinou násilné) a současně symbolické napadení a/nebo odstranění stávajícího řádu sociálních vztahů (v jednom či více sociálních subsystémech). Toto schéma nicméně není vhodné využít jako třídící kritérium antisystémových aktérů, neboť u těchto je vysoká úroveň praktických aktivit a/nebo radikality požadavků vznášených *navenek* již implicitně přítomná.

Lepším kritériem diferenciacie pak mohou být formy jednání antisystémových aktérů. Zde lze hovořit o dvou dimenzích – *symbolické a praktické* (až násilné). Ty jsou často vzájemně provázány, nicméně první ze složek se – na rozdíl od té druhé – může u antisystémových subjektů vyskytovat také samostatně. První z nich v praxi představují např. diskursivní strategie (udržování a tvorba ideologie, programatiky, kolektivní identity atd.), ale i manifestní jednání směřované na získání širší podpory (veřejná a masmediální činnost, tvorba mobilizačních rámců atd.), ve druhém případě může jít o praktické kroky – od nenásilného převzetí a transformace státní moci nebo proměny ekonomické sféry až po nelegální útoky na osoby nebo majetek nebo např. o ozbrojený boj (terorismus, guerilla, státní převrat atd.). Symbolicko-ideové směřování antisystémových aktérů je přitom v zásadě *vždy* přítomné – ať už ve své implicitní (postoje, hodnoty, kolektivní identita) nebo explicitní (světonázor, propaganda, mobilizační rámce) podobě (McCormick a Giordano 2007).

Samotná existence alternativní vize, paradigmatická kritika či demonstrativní popírání aktuální podoby ekonomiky či *polity* a jejich intenzivní komunikace *navenek* mohou sloužit jako výlučné a účinné strategie (viz výše problém důvěry), a tvoří proto samostatný pól manifestní dimenze antisystémových aktérů. Na druhé straně je obvyklé, že je tento „měkký“ rámec doprovázen také praktickými (více či méně militantními) formami antisystémového protestu. Tyto projevy jsou velmi pestré a mohou sahát od aktivit sloužících primárně ke zviditelnění a šíření požadavků skupiny až po vysoce organizované úsilí o násilné či fyzické odstranění institucí a norem jednoho či obou rámců. Jak už bylo uvedeno, tyto praktické projevy nicméně principiálně (resp. dlouhodobě) nemohou existovat bez zakládajícího normativně-symbolického pozadí.

5.3 Latentní úroveň – mocenská centralizace a reifikace

Nyní lze tedy přejít k analýze integračních tendencí ze strany obou subsystémů a věnovat se problému vnitřní povahy antisystémových aktérů, resp. míře jejich konformity s principy, logikou a fungováním politického a ekonomického systému.

Procesy a míra penetrace kolektivních aktérů různým typem formálních struktur – resp. jejich integrace do nich – bývají v teoriích kolektivního jednání a sociálních hnutí popisovány pomocí různých konceptů. Mezi nejznámější patří institucionalizace, akomodace, instrumentalizace, kooptace, formalizace, profesionalizace, rutinizace nebo demobilizace. Pracuje se přitom rovněž s koncepty označujícími naopak míru anomie aktéra ve vztahu k logice formalizovaných systémů – tj. s koncepty vyčlenění, inovace, radikalizace, mobilizace atd. (např. Kriesi et al. 2003: 122–124 a 139–139, Walker 2005: 5–6, Koopmans 2005: 28–29). Tyto procesy jsou přitom spojovány především s problematikou kolektivní vnitřní organizace protestních aktérů a obsahem či formou vznášení a prosazování jejich požadavků (tj. repertoáru). Nezřídka bývají popisovány jako vědomá (reflektovaná) a cílená snaha samotných aktérů, kteří tak zefektivňují jednak symbolickou a jednak praktickou dimenzi protestní činnosti (snazší ukotvení a šíření konzistentních alternativních vizí či hodnot, tvorba programu atd.; efektivní koordinace aktivit, mobilizace příznivců atd.). Přestože jsou tyto procesy nezřídka popisovány jako jednodimenzionální (a jsou často lineárně asociovány s mírou radikalnosti nebo naopak umírněnosti cílů studovaných aktérů), objevují se postupně snahy o analytické oddělení různých dimenzí procesu formalizace (racionalizace) kolektivních aktérů – resp. jejich integrace do funkčních subsystémů moderních společností (Walker 2005). Jak vyplývá z konceptuální části tohoto textu, klíčovými z hlediska antisystémových aktérů jsou míra jejich korespondence s logikou politického a ekonomického rámce a jejich komunikačních médií, resp. míra vnitřní koncentrace moci a reifikace (zvěcnění).

Vnitřní mocenské uspořádání antisystémových aktérů může nabývat velmi rozdílných forem – od pevně organizovaných, hierarchických a silně monologických seskupení (např. církve, politické strany, vojenské organizace) až k volným, decentralizovaným a mocensky (i komunikačně) spíše otevřeným subkulturám a sítím (sociální hnutí a afinitní skupiny, teroristické buňky). Obecně bývají tyto dva póly vnitřní struktury antisystémových subjektů dávány do souvislosti skrze weberiánský teorém byrokratizace organizací (tj. skrze předpoklad nevyhnutelné evoluce od spíše volnějších seskupení k více strukturovaným, regulovaným a formalizovaným organizačním strukturám) (např. Piven a Cloward 1979), nebo např. skrze teorém cyklů politického protestu (Tarrow 1995 a 1998). Na základě jiných studií (Garner a Zald 1987, Clemens a Minkoff 2005, Flanagan et al. 2006) nebo např. současných teorií sociálních sítí (Diani 2000, Emirbayer a Goodwin 1994, Keller 2005: 397–401) lze nicméně hovořit spíše o fenoménech existujících paralelně vedle sebe bez univerzálních konvergenčních pravidel. Co se týká úrovně reifikace, lze ji propojit s koncepty komercializace nebo profesionalizace (nicméně ne jimi nahradit): jde zejména o míru, do jaké jsou vnější i vnitřní procesy a vztahy z hlediska organizace a jejich členů generalizovány do abstrakcí a proměněny ve věci, resp. nakolik začíná být ekonomická hodnota připisována něčemu, co předtím nebylo popisováno v ekonomických termínech. Prakticky jde o to, do jaké míry organizace funguje jakožto prostředek pro uspokojování různých ekonomických zájmů (placené pozice, motivace ziskem či ekonomickým zajištěním, orientace na vnější zdroje nebo závislost na nich atd.).

Obě uvedené tendence či procesy se přirozeně navzájem různým způsobem ovlivňují, nicméně povaha tohoto ovlivňování nemá charakter pozitivní lineární souvislosti (tj. adaptace aktéra či jeho přiblížení se logice, pravidlům či vztahům jednoho subsystému automaticky neznamená jeho aproximaci druhému subsystému). Konečně, spíše než o dichotomii integrace/anomie aktérů lze v podmínkách pozdně moderních komplexních společností hovořit spíše o *míře* jejich dez-/integrace ve vztahu k oběma subsystémům. Míra a proces této dez-/integrace je pak mj. závislá také na konkrétním institucionálním uspořádání a charakteru těchto rámců – mj. na stupni jejich inkluзивity (ochotě ke komunikaci s aktérem, míře jeho uznání atp.) (Tilly a Tarrow 2007: 45–67). Dále je nutné zmínit fakt, že dynamika vzájemného přibližování/vzdalování systému a kolektivních aktérů *nemusí být* korelátorem či podmínkou manifestované antisystémovosti těchto aktérů, ale jde více či méně o samostatnou dimenzi pole tohoto typu kolektivního jednání.¹⁴ Perspektivy spojující antisystémový protest automaticky a výhradně s nekonvenčností (neformálností) jeho organizace je tedy nutné odmítnout jako neopodstatněné nebo alespoň neúplné. Do množiny antisystémových aktérů lze totiž zahrnout rovněž takové subjekty, které jsou s logikou a mechanismy fungování politického a ekonomického rámce moderních společností vysoce konformní. Jinými slovy lze za ně považovat i ty, které fungují *na latentní úrovni* prosystémově z hlediska logiky jednoho nebo i více subsystémů. I přesto nicméně stále platí, že tyto (protestní) subjekty nemají ambice zastávat garanta (sociálního, politického, ...) řádu (Luhmann 1993: 125).

6. Typologie antisystémových aktérů

Jak vyplývá z kapitoly 3, opírá se struktura této práce o trojstupňový model měření, přičemž sama aplikuje první dvě úrovně analýzy – konceptuální a empirickou. Po úvodním nástinu základního konceptuálního modelu základních dimenzí a vrstev antisystémového protestu, byly tyto převedeny na empirickou (tj. praktickou, pozorovatelnou) úroveň. Jednotkou analýzy, která vstupuje do základní typologie antisystémových aktérů právě na empirické úrovni, je organizace či skupina. Jak už bylo uvedeno výše, tato typologie pracuje se dvěma základními dimenzemi existence a fungování antisystémových aktérů a s osou subsystémů: nejprve rozlišuje mezi základními cíli a strategiemi činnosti aktérů (manifestní dimenze), dále mezi stupněm jejich integrace do systému (latentní dimenze), a tyto pak dělí podle dichotomie, která se s těmito diferencemi kříží – tj. dichotomie ekonomiky a politiky:

Tabulka č. 2: Tři základní osy klasifikace antisystémových aktérů

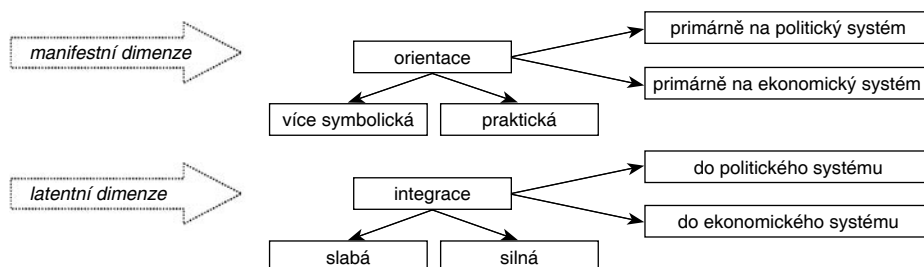
	manifestní dimenze	latentní dimenze
politická úroveň	orientace na transformaci politického systému	integrace do politického systému
ekonomická úroveň	orientace na transformaci ekonomického systému	integrace do ekonomického systému

Zdroj: Autor

U manifestní dimenze existence a fungování antisystémových aktérů mohou být dále rozlišeny dvě kategorie – cíle a formy činnosti antisystémových aktérů (viz kapitola 5.2). Společně s kategorií integrace (v rámci latentní dimenze) je pak z hlediska přehlednosti, efektivity

a úspornosti výsledné typologie vhodnější transformovat všechna uvedená dělení za dichotomické proměnné¹⁵ (aktér usiluje o transformaci primárně politického nebo ekonomického uspořádání společnosti, formy jednání oscilují mezi spíše symbolickou nebo praktickou až násilnou polohou, integrace do politického nebo ekonomického systému je spíše silná nebo slabá) – viz obr. č. 1. Ačkoliv je předkládaná klasifikace založena na dichotomické povaze sledovaných kategorií, nemusí jí být nutně omezena.¹⁶

Obrázek č. 1: Dichotomizace hodnot základních os klasifikace antisystémových aktérů

Zdroj: Autor

Opět kvůli přehlednosti a efektivitě výsledné typologie je rovněž nutné redukovat možnosti vzájemných kombinací všech kategorií (vypadává tak např. kategorie aktérů, kteří by se např. stejně intenzivně orientovali na transformaci politického i ekonomického rámce společnosti). Tabulka č. 3 podává přehled výsledných 16 teoretických typů antisystémových aktérů, které jsou *ilustrovány* příklady na empirické úrovni:

Tabulka č. 3: Typologie antisystémových aktérů (s obecnými příklady)

		silná integrace v obou oblastech	slabá integrace v politické oblasti, silná v ekonomické	silná integrace v politické oblasti, slabá v ekonomické	slabá integrace v obou oblastech
primární orientace na politický systém	převaha symbolických aktivit	krajně pravice, parlamentní strana	zájmová (obchodní, průmyslová) skupina	církevní organizace	neonacistická SMO
	praktické (násilné) aktivity	armádní skupina, vojenská junta	organizovaný zločin (mafie)	milice při extremistické politické straně	náboženská teroristická skupina
primární orientace na ekonomický systém	převaha symbolických aktivit	marxistická (parlamentní) strana	anti-globalizační SMO západního typu	mládežnická organizace komunistické strany	radikálně ekologická SMO
	praktické (násilné) aktivity	revoluční leninská strana	radikální anarchosyndikalistická SMO	maoistická guerilla	krajně levicová teroristická buňka

Pozn.: SMO (*social movement organization*) – organizace sociálního hnutí.

Zdroj: Autor

Jednotlivé typy jsou ilustrovány pouze obecnými příklady – praktickému využití typologie na konkrétní empirický materiál musí nejprve předcházet proces operacionalizace na třetí, *měřitelné* (tj. indikátorové) úrovni. Pouze za těchto podmínek lze uvedenou typologii

aplikovat na příslušnou jednotku analýzy, kterou je *organizační* úroveň kolektivních aktérů (viz kapitola 5.1), a využít ji pro *vzájemné* srovnávání analyzovaných aktérů.

Předložená typologie tedy vychází z analýzy rozlišení hlavních subsystémů moderní společnosti a dvou hlavních kvalit vztahů mezi antisystémovými aktéry a objektem (objekty) jejich zájmu. Ačkoliv je toto teoretické třídění v zásadě založeno na neofunkcionalistické teorii společnosti, nabízí poměrně relacionistický¹⁷ pohled na antisystémový protest a umožňuje komplexní a relativně detailní srovnávání a kategorizaci *všech* aktérů, kteří do této oblasti kolektivního jednání spadají. Pomineme-li u obou klasických přístupů představených v úvodu tohoto textu problém jejich (krypto-)normativity, je jedním z hlavních rozdílů mezi nimi a zde předloženou analýzou šíře jejich aplikovatelnosti a to zejména ve vztahu ke kategorii aktérů. Jestliže v obou těchto přístupech byly – i přes jejich pozdější částečné modifikace¹⁸ – kategorie aktérů vědomě redukovány na stranicko-politické subjekty, resp. široká historická sociální hnutí, pak předkládaná typologie umožňuje její značné rozšíření a tím i propojení obou klasických přístupů. Právě toto byl – mimo konceptuální vyjasnění kategorie antisystémovosti – jeden z hlavních účelů tohoto textu. Nyní tak lze kategorii antisystémovosti aplikovat také na další subjekty, které povětšinou stály mimo výzkum politického stranictví nebo sociálních hnutí, tj. např. církve, povstalecké organizace, profesní nebo obchodní organizace atd. Na rozdíl od jiných pojetí, která radikální politické subjekty buď dělí v závislosti na *typu moci*, které tyto subjekty čelí (Fotopoulos 2001: 418–419), z hlediska jejich *formální ideologie* či *taktiky* (Fitzgerald a Rodgers 2000, Mudde 2003), případně na základě *latentního transformačního potenciálu* (Habermas 1981), je logika této klasifikace založena na předpokladu vzájemné neredukovatelnosti (1.) politické a ekonomické sféry moderní společnosti a logiky jejich fungování, a (2.) viditelné a strukturální úrovně existence a činnosti antisystémových aktérů.

7. Závěr

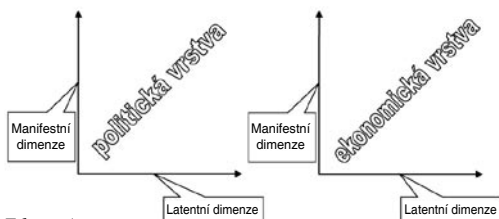
Tento text se zabýval teoretickou analýzou kategorie antisystémovosti v moderních společnostech. Vyšel přitom z kritiky nedostatků klasických přístupů, které kategorii antisystémovosti v politické vědě etablovaly – tj. z přístupu G. Sartoriho a I. Wallersteina. Namísto snahy o propojení těchto přístupů ve smyslu jejich myšlenkových východisek nabízí obecnou typologii uvedeného typu kolektivního jednání založenou na poměrně robustních teoretických předpokladech. Ty by měly zajistit její schopnost (1.) integrovat dosavadní přístupy orientující se pouze na vybrané typy aktérů (politické strany, sociální hnutí) nebo některé jejich atributy a (2.) srovnávat je smysluplně mezi sebou. Metodologickou osou textu je trojstupňový model analýzy, který rámuje rozbor tří hlavních dimenzí antisystémového protestu – tj. jeho objektu a subjektu, a jejich vzájemných vztahů – a to na dvou úrovních abstrakce – tj. konceptuální a empirické. Objekt (tj. cíl tohoto protestu) byl identifikován jako institucionální rámce politického a ekonomického subsystému moderní společnosti, a byl dále rozšířen o způsob, jakým antisystémoví aktéři o jejich transformaci usilují. Byl zdůrazněn kolektivní a organizovaný charakter antisystémových subjektů a dále byla analyzována míra jejich začlenění do obou subsystémů. Na základě těchto úvah byla vytvořena teoretická typologie antisystémových aktérů.

Primární ambicí tohoto textu nebylo předložit podrobný návod k operacionalizaci konceptu antisystémovosti (byť zde nabídnutá typologie může sloužit jako východisko pro tento proces), ale především přispět k lepšímu pochopení obecných konotací, podmínek a pravidel teoretického využívání tohoto konceptu. Smyslem tedy byla především standardizace celého konceptu, kterou lze chápat jako hlavní podmínku jak pro otevření komparativní perspektivy v oblasti výzkumu antisystémových aktérů, tak i pro smysluplné využívání konceptu antisystémovosti v současné politické vědě.

Poznámky

1. Jedno z hlavních témat souvisejících s tímto konceptem je např. postavení Komunistické strany Čech a Moravy (příp. její mládežnické organizace) v českém politickém systému (např. Kubát 2006, Kunštát 2004).
2. Tím nemá autor na mysli, že jde o dodnes „nepřekonané“ a dále nerozvinené koncepce, ale spíše o určité klasické modely termínu antisystémovosti, od kterých se novější přístupy vesměs odvozují.
3. Sám Sartori při popisu antisystémových stran explicitně hovoří o politické obci (Sartori 2001: 80) nebo politickém režimu (Sartori 2005: 137).
4. Překvapivě proto, že Sartoriho výzkumnou jednotkou je při analýze stranických systémů (parlamentní) politická strana jakožto pevně ustavená organizace. Proto z *hlediska této perspektivy* není nutné situaci dále komplikovat zaváděním další proměnné, kterou jsou postoje stranického elektroátu, případně rozlišovat postoje stranického vedení a řadových členů.
5. Zvýrazněného G. S.
6. Jedná se o sociálně-vědní perspektivu vycházející z neo-marxismu a výzkumné tradice *École des Annales*, která se věnuje makro-historickému a makro-sociálnímu výzkumu struktury a dynamiky společnosti v kontextu současné kapitalistické ekonomiky. U jejího zrodu v 70. letech stáli mj. I. Wallerstein, Ch. Chase-Dunn a A. G. Frank.
7. Cílem typologických teorií je především určení nezávislých proměnných, jejich rozčlenění do jednotlivých kategorií (ve kterých se měří jednotlivé případy a jejich hodnoty), a popis nejen změn v těchto proměnných, ale také toho, jak a za jakých podmínek se jejich vliv spojuje a ovlivňuje závisle proměnné. Jde tedy o jistou obdobu explanatorní teorie (George a Bennett 2005: 235).
8. Induktivní typologie jsou založeny na empirickém induktivním postupu (nebo také na „empirické derivaci“): sesbíraná data jsou shlukována a vzájemně rozlišena na základě zjištěných podobností (Bailey 2002: 3183).
9. Tento důvod společně s výše zmíněným oslabením perspektivy aktéra-subjektu byl mj. důvodem, proč nebyla analýza založena na jiných teoretických východiscích, která se k tomuto tématu nabízejí: jde např. o přístupy J. Habermase nebo A. Tourainea.
10. Vztah těchto pojmů je nicméně možné chápat také např. jako diachronii. V tomto smyslu by šlo o stadia vývoje antisystémového protestu, tedy o označení jeho východisek, strategií a důsledků.
11. Zde v obecném smyslu, ne jako politická (stranická) opozice.
12. Luhmann dále dodává, že tato komunikace míří na vzbuzení „jejich smyslu pro odpovědnost“ (Luhmann 1993: 125).
13. Blíže k problému důvěry v pozdní modernitě viz Giddens (2003: 75–85).
14. Pro alternativní pohled na vztah mezi vnitřní strukturou organizací sociálních hnutí (SMO) a radikalismem jejich cílů viz Fitzgerald a Rodgers (2000).
15. Obě proměnné lze v podstatě chápat také jako ordinální nebo kardinální – tj. jako míru orientace na ekonomickou nebo politickou oblast, míru přibližování se logice obou subsystemů a poměr využívání symbolických a praktických prostředků. Problematika měření je pak spjatá s úrovní indikátorů.

16. Za předpokladu výběru indikátorů měřících zvolená kritéria kardinálně (např. s pomocí tvorby souhrnných indexů z několika indikátorů, které mapují některou z proměnných) lze vytvořit trojrozměrné schéma, které lze analyzovat např. s využitím shlukové analýzy. Šlo by vlastně o propojení ekonomické a politické dimenze kontinuálních měř latence a manifestace antisystémových aktérů. Výsledné hodnoty by se vynášely do trojrozměrného prostoru, který je definován dvěma vzájemně kolmými rovinami – resp. 2 grafy s osami x a y –, které se dotýkají v bodě nula:

Zdroj: Autor

17. A to i přes skutečnost, že neofunkcionalistický model i další systémově-teoretické perspektivy spíše potlačují analýzu *konkrétních* interakcí a empirických kontextů kolektivního jednání.
18. Sartoriho pojetí antisystémovosti bylo později rozpracováno např. G. Capoccio (Kubát 2007); také Wallersteinův přístup byl dále rozvíjen a modifikován (Amin, Arrighi, Frank a Wallerstein 2006; Reifer et al. 2004).

Literatura

- Amin, Samir; Arrighi, Giovanni; Frank, Andre Gunder a Wallerstein, Immanuel. 2006. *Transforming the Revolution*. Delhi: Aakar Books.
- Arrighi, Giovanni. 1996. *Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Non-Debates of the 1970s*. Prezentováno na American Sociological Association Meetings, New York, 16.–20. srpna 1996 (<http://www.binghamton.edu/fbc/gaasa96.htm>).
- Arrighi, Giovanni; Hopkins, Terence K a Wallerstein, Immanuel. 1989. *Antisystemic Movements*. London: Verso.
- Berger, Peter L. a Luckmann, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK.
- Cohen, Jean L. a Arato, Andrew. 1995. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Diani, Mario. 2000. „Simmel to Rokkan and Beyond. Towards a Network Theory of (New) social Movements.“ *European Journal of Social Theory* 3, č. 4, 387–406.
- Emirbayer, Mustafa a Goodwin, Jeff. 1994. „Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency.“ *American Journal of Sociology* 99, č. 6, 1411–1454.
- Fiala, Petr a Strmiska, Maxmilián. 1998. *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.
- Fitzgerald, Kathleen J. a Rodgers, Diane M. 2000. „Radical social movement organizations: A theoretical model.“ *The Sociological Quarterly* 41, č. 4, 573–592.
- Flanagin, Andrew J.; Stohl, Cynthia a Bimber, Bruce. 2006. „Modeling the Structure of Collective Action.“ *Communication Monographs* 73, č. 1, 29–54.
- Fotopoulos, Takis. 2001. „The End of Traditional Anti-systemic Movements and the Need for a New Type of Anti-systemic Movement Today.“ *Democracy & Nature* 7, č. 3, 418–419.
- Garner, Roberta A a Zald, Mayer N. 1987. „Social Movement Organizations: Growth, Decay, and Change.“ In: *Social Movements in an Organizational Society*. Eds. Mayer N. Zald a John McCarthy. New Jersey: Transaction Publisher, 121–141.
- Giddens, Anthony. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Geser, Hans. 2002. „Organizations as social actors.“ In: *Sociology in Switzerland: Sociology of Work and Organization*. Eds. Markus Roth, Hans Geser a Nora Zapata. Zürich: Online Publikationen (http://socio.ch/arbeit/t_hgeser5.htm).

- Habermas, Jürgen. 1981. „New Social Movements.“ *Telos* 49, č. Fall, 33–37.
- Keller, Jan. 2005. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- Klíma, Michal. 1998. *Volby a politické strany v moderních demokraciích*. Praha: Radix.
- Koopmans, Ruud. 2005. „Protest in Time and Space: The Evolution of Waves of Contention.“ In: *The Blackwell Companion to Social movements*. Eds. David A. Snow, Sarah A. Soule a Hanspeter Kriesi. Malden: Blackwell Publishing, 19–46.
- Kriesi, Hanspeter; Koopmans, Ruud; Duyvendak, Jan Willem a Giugni, Marco G. 2003. *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*. London: Routledge.
- Kubát, Michal. 2006. „Teorie antisystémovosti a Komunistická strana Čech a Moravy.“ In: *III. kongres českých politologů, Olomouc 8.–10. 9. 2006*. Eds. Jan Němec a Markéta Šústková. Praha/Olomouc: Česká společnost pro politické vědy, 548–556.
- Kubát, Michal. 2007. „Teorie antisystémové strany.“ *Politologický časopis* 14, č. 2, 110–123.
- Kunštát, Daniel. 2004. „Veřejná podpora KSČM po roce 1989: historická východiska, politické a sociální souvislosti, perspektivy.“ *Naše společnost* 2, č. 3 (http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase_spolecnost/100033s_Kunstat-kscm.pdf).
- Luhmann, Niklas. 1982. *The Differentiation of Society*. New York: Columbia University Press.
- Luhmann, Niklas. 1990. *Political Theory in the Welfare State*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas. 1993. *Risk: A Sociological Theory*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas. 2006. *Sociální systémy. Nárys obecné teorie*. Brno: CDK.
- Offe, Claus. 1985. „New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics.“ *Social Research* 52, č. 4, 817–868.
- Reifer, Thomas Ehrlich, ed. 2004. *Globalization, Hegemony & Power. Antisystemic Movements and the Global System*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Sartori, Giovanni. 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství. Zkoumání struktur, podnětů a výsledků*. Praha: SLON.
- Sartori, Giovanni. 2005. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno: CDK.
- Tarrow, Sidney. 1995. „Cycles of Collective Action: Between Moments of Madness and the Repertoire of Contention.“ In: *Repertoires and Cycles of Collective Action*. Ed. Mark Traugott. Durham: Duke University Press.
- Tarrow, Sidney. 1998. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Verta a Van Dyke, Nella. 2004. „‘Get up, Stand up’: Tactical Repertoires of Social Movements.“ In: *The Blackwell Companion to Social movements*. Eds. David A. Snow, Sarah A. Soule a Hanspeter Kriesi. Malden: Blackwell Publishing, 262–293.
- Thomas, George M; Walker, Henry A a Zelditch, Morris. 1986. „Legitimacy and Collective Action.“ *Social Forces* 65, č. 2, 378–404.
- Tilly, Charles a Tarrow, Sidney. 2007. *Contentious Politics*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Turner, Jonathan H. 1991. *The structure of sociological theory*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Wallerstein, Immanuel. 1984. *The Politics of the World Economy. The States, the Movements and the Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1996. „The Inter-State Structure of the Modern World-System.“ In: *International Theory: Positivism and Beyond*. Eds. Steve Smith, Ken Booth a Marysia Zalewski. Cambridge: Cambridge University Press, 87–107.
- Wallerstein, Immanuel. 1997. *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 2005. *Úpadek americké moci: USA v chaotickém světě*. Praha: SLON.
- Walker, Edward. 2005. *The Interpenetration of System and Lifeworld: Political, Cultural, and Organizational Processes of Social Movement Institutionalization*. Prezentováno na 101. výročním setkání American Sociological Association, Montréal/Quebec, 11.–14. srpna 2006.